

До питання про методологію теорії держави та права

В.А. Яценко

доктор юридичних наук,
професор кафедри
теорії держави і права,
Університет економіки
та права «КРОК»

Запропоновано нову концепцію методології теорії держави та права, яка синтезує філософські та правові підходи у вивченні та функціонуванні державно-правових явищ. Інноваційним є висновок, що феномен методології виконує свою регулятивну функцію щодо об'єкта аналізу з урахуванням його специфічної природи.

Ключові слова: методологія, філософія, теорія держави та права, діалектика, правобуття та правосвідомість.

Предложена новая концепция методологии теории государства и права, синтезирующая философские и правовые подходы при изучении и функционировании государственно-правовых явлений. Инновационным является вывод, что феномен методологии выполняет свою регулятивную функцию относительно объекта анализа с учетом его специфической природы.

Ключевые слова: методология, философия, теория государства и права, диалектика, правобытие и правосознание.

The author proposes a new concept of the methodology of theory of law, which synthesizes the philosophical and legal approaches to learning and functioning of state and legal phenomena. At the same time the conclusion is innovative and means that the phenomenon of the methodology performs its regulatory function concerning the object of the analysis taking into account its specific nature.

Key words: methodology, philosophy, theory of state and law, dialectic, law being and legal awareness.

Постановка проблеми

Висувається положення про нову систему регулятивних принципів (методологію) комплексного вивчення та функціонування теорії держави і права з позицій діалектичної парадигми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В усіх підручниках та посібниках з теорії держави і права так чи інакше розглядається питання методології цієї науки та навчальної дисципліни. Зокрема, в одному з найбільш популярних підручників О. Скакун методологія цієї дисципліни визначається як філософська діалектика (матеріалістична та ідеалістична) [1, с. 15], з чим навряд чи можна погодитися. По-перше, тому що сам термін філософська діалектика сумнівний і як такий у філософському і правовому лексиконах не вживається. Оперують лише одним терміном – діалектика (за Гегелем, «ру-

шійна душа» всякого пізнання). По-друге, поділ на матеріалістичну та ідеалістичну діалектику – рудимент застарілого марксистського підходу, відкинута життям.

Очевидно, маючи це на увазі, М. Цвік говорить про необхідність плюралістичної методології, основу якої становить діалектичний метод [2, с. 27]. Однак у його трактуванні цей метод більше виступає як зовнішній, суто філософський чинник, привнесений у державно-правову реальність.

Виходячи з такого плюралістичного принципу, В. Кириченко та О. Куракін пропонують включити в цей методологічний арсенал і метафізику [3, с. 21-22], що є, на нашу думку, помилкою, оскільки термін «метафізика» вживається в сучасній філософії як синонім антидіалектичного підходу. Нижче з'ясується, що автори фактично мають на увазі формальну логіку, яку, звичайно, не можна зводити до метафізики.

Автори підручника О. Зайчук, Н. Оніщенко справедливо наполягають і на діалектиці як всезагальній методологічній базі дослідження державно-правових явищ [4, с. 19]. Водночас вони залишаються в полоні однобічного розгляду діалектики лише як матеріалістичного феномену.

Загальною вадою вищеназваних підходів є те, що вони виходять з тлумачення філософської методології як зовнішньо привнесеного чинника в державно-правову реальність.

Таким чином, невирішеною проблемою залишається питання пошуку та формулювання методологічних засад теорії держави і права.

Не вирішені наукові завдання

Існуюча сьогодні методологія аналізу теоретико-правових явищ потребує удосконалення, оскільки значною мірою залишається одностороннє моністичною, а намагання окремих дослідників вийти за ці межі досить суперечливі і не завжди успішні. Тому автор пропонує для вирішення проблеми застосування поліфункціонального методологічного підходу.

Формулювання цілей статті

Мета статті – викласти свою концепцію методологічної основи дослідження теорії держави та права, якою, на думку автора, може виступити філософія права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Зазначимо, що методологічна функція філософії права щодо теорії держави та права зумовлена перш за все її предметністю. Вона стала навчальною дисципліною, яка викладається у вищій школі, зокрема, для підготовки юристів. Філософія права є не лише навчальним предметом, а й напрямом наукових досліджень, оскільки інтеграція науки і вищої освіти є однією з головних освітянських парадигм філософії освіти XXI століття.

Те, що філософія права є наукою, сумніву не підлягає, оскільки філософсько-правова традиція притаманна генезі історії науки. Ще у Гегеля, зокрема, філософія

права виділяється як наука. Це з точки зору історичного.

І на сучасному етапі в науковому арсеналі вона зайняла своє місце як складова духовної культури людства.

Однак уявлення про предмет філософії права в ході її історичного розвитку змінюється, і на сьогодні немає однозначного його розуміння.

Між тим, питання про предметність філософії права хвилює багатьох учених і педагогів, насамперед філософів і юристів, не лише теоретиків, а й практиків, у тому числі співробітників правоохоронних органів. Адже важливою складовою їх юридичної освіти є свідомо-світоглядне засвоєння та застосування правових норм, що й реалізується в ході вивчення філософії права.

Чому досі предмет філософії права повною мірою не визначений? Очевидно, причина і в тому, що часто цей серйозний предмет дослідження підмінюють наукоподібними проблемами. Наприклад, що виникає раніше, злочин чи покарання? Чому держава взяла на себе місію покарання? І так далі. На нашу думку, навряд чи можна саме так формулювати запитання. Адже не держава бере на себе ці функції, ними її наділяє суспільство, відповідно до її природи, як регулятора суспільних відносин. До того ж навіть у філософії так зване основне питання про первинність чи вторинність матерії чи свідомості остаточно знято як софістичне.

Водночас, зокрема, Гегель розглядає філософію права як суто філософську дисципліну (складову його знаменитої «енциклопедії філософських наук»), предметом якої є «ідея права». Він пише: «Наука про право є істиною філософії. Тому вона повинна розвинути з поняття ідею, що є розумом предмета, або, що теж саме, як спостерігати власний іманентний розвиток самого предмета» [5, с. 60].

Зазначимо, що сам термін «ідея» у Гегеля вживається не в тому розумінні, у якому його трактує сучасна наука. За Гегелем «ідея» є квінтесенцією всього його світогляду. Тобто у нього це те визначально первинне, основоположне поняття, об'єктивно існуюче і породжуюче приро-

ду, суспільство, мислення тощо (ідея права – поняття права і його реалізації), тобто буття права.

Однак для нас важливо, що цим самим Гегель об'єктивує право. Важливо з гегелівської філософії взяти те, що феномен права є об'єктом філософії права. Але таким же об'єктом вивчення феномен права виступає і для інших наук: теорії держави та права, соціології, кримінології тощо. Також важливо встановити, що конкретно в цьому об'єкті вивчає саме філософія права, що про це говорять сучасні дослідники філософії права. Наприклад, теорія держави та права розглядає феномен права лише з одного боку – його пов'язаності, детермінованості до інституту держави. Кримінологія – це фактично не правовий аспект, – тобто порушення права. Психологія права – це сфера буденних, пов'язаних із правом реалій – традицій, звичаїв, почуттів, емоцій. Що ж у цьому багатстві феномену права належить саме філософії. З якого боку, так би мовити, саме вона вивчає феномен права.

В пошуках істини щодо предмета філософії права нині перебувають представники української школи філософії права. І як в усякому пошуку, тут міститься значне розходження в поглядах. Окремі з них взагалі вважають, що юриспруденції не потрібна ніяка філософія права і тим більше як методологія. Це явище безпредметне, і юриспруденція є сама собі методологією. Так, на думку К. Жоля, «...філософія права, що апелює до філософського світогляду як істинної основи юридичної науки, не в змозі служити корисною підмогою сучасної юриспруденції, що, до того ж, володіє, як і будь-яка інша зріла наука, власним юридичним світоглядом» [6, с. 38].

Це традиційна точка зору чистого позитивізму, що відкидає філософію як загальний світогляд і, відповідно, як всезагальну методологічну парадигму. Але з цим, звичайно, погодитися не можна, оскільки трьохтисячолітня практика існування науки і окремих її галузей свідчать, що роль загальної наукової методології завжди виконувала і виконує філософія, бо однією з її сутнісних характеристик є монополія

на найбільш загальне знання, на відміну від всіх інших галузей науки і форм суспільної свідомості. І зовсім не тому, що філософія претендує на роль матері наук (бо вона, як відомо, була праматір'ю всіх наук), – ця натурфілософська точка зору вже давно, спростована практикою, а тому що філософія існує не лише в науковій іпостасі, а як форма суспільної свідомості є найбільш загальним світоглядним орієнтиром пізнання та діяльності, єдиним всезагальним способом рефлексії людської свідомості над усією реальністю (навіть над тим, що є ірреальним, віртуальним).

Цікавою є гіпотеза А. Козловського про філософію права «як самосвідомість нації» [7, с. 12]. Думка цікава і, на наш погляд плідна, хоча й дискусійна. У такому разі постає питання про конкретизацію предмета філософії права і навіть уточнення сутності права взагалі.

Діаметрально протилежною є точка зору багатьох фахівців з філософії права, що не тільки не відмовляють їй у праві на існування, а навпаки, обстоюють необхідність підвищення її ролі як світоглядно-методологічного орієнтира всіх галузей правових знань. Як пише М. Костицький, «філософія права як самостійна наука відповідає тим вимогам, які стоять перед будь-якою наукою. Вона виступає формою знань про право в культурі, є системою понять про правові явища, закономірності виникнення і розвитку права, зв'язок його проявів із людським суспільством, має на меті пізнання з допомогою певних методів суті і проявів права» [8, с. 25].

Отже, філософія права є найвищим ступенем осмислення права, при якому виявляються історія становлення права, його внутрішня логіка, визначення того, чим право є в житті людства, конкретного народу, прояв права в людському бутті. При цьому автори виходять з політико-правової практики України. На думку Ю. Шемшученка, «здійснювана нині в Україні політична реформа вимагає глибокого філософського осмислення складних суспільних процесів, які відбуваються в країні. Це стосується, зокрема, підвищення соціальної ролі права у регулюванні

суспільних відносин. Ідеться про нові підходи до визначення самого поняття права і механізмів його ефективної реалізації. Для цього потрібна відповідна методологічна основа. На наш погляд, такою основою має стати філософія права, як синтетична наука світоглядного характеру. Філософія права покликана осмислювати сенс права в його цілісності й водночас ефективності впливу права на людину та її розвиток. Теорія права – це теорія загального юридичного предмета, її призначення повинно полягати як у перенесенні результатів вивчення правових явищ з філософського рівня на рівень конкретного розкриття об'єктивної суті цих суспільних явищ, їхніх властивостей, внутрішніх зв'язків і суперечностей, так і в самостійному специфічному пізнанні реалій правового життя. Теорія права здатна досягнути фундаментальної значущості для людського буття, якщо буде у здійсненні такої мети пов'язана з філософією права, котра вивчає правову реальність в цілому» [9, с. 8]. Дуже образно, але, на наш погляд, влучно, обстоює необхідність філософсько-правового світогляду Л. Петрова. Вона зазначає, що філософія права виявляє за мінливими юридичними явищами вічну ідею права, яка розкривається «розумом людини». Вона пише: «Розумне» право називають природним правом. Природне право є «право розуму», або «розумне право», а оскільки розум є здобутком філософії, то його можна називати «філософським правом». І далі: «Природне право є внутрішньою, смисловою сутністю позитивного права» [10, с. 367].

Частково згодні з В. Нерсесянцом у тому, що предметом філософії права виступає визначення його сутності: «...Загальним моментом, що має предметно-утворююче значення для всієї філософії права (для всіх її концепцій, напрямків, версій, варіантів) є розуміння права в цілому як сутності і як явища, тобто, теоретичного розрізнення і співвідношення особливої правової сутності об'єктивного характеру (так званої сутності права, незалежної від волі законодавця) і офіційно-обов'язкового явища (закону), незалеж-

ного від суб'єктивного фактору (від волі і думки законодавця чи установок офіційної влади» [11, с. 14].

Нерсесянц ніби апелює до сутнісної спорідненості філософії права та теорії держави і права. Вважаємо це важливим аргументом на користь методологічної функції філософії права щодо теорії держави і права. Цим самим долаються крайнощі – методологічний чинник не може бути чисто зовнішнім, штучно привнесеним в об'єкт дослідження. Не можна також виводити методологію лише з природи досліджуваного об'єкта («кожна наука – сама собі методологія»). Ще раз підкреслюємо, що методологічний чинник втілює ідею союзу філософії та конкретних наук, у цьому разі – філософії та правознавства.

На наш погляд, це правомірно, оскільки філософія права є синтетичною наукою світоглядного характеру, яка покликана осмислювати сенс права в його цілісності й водночас ефективності впливу права на суспільні процеси.

Однак ми не можемо погодитися, що предметом філософії права виступають також його прояви. Адже прояви права: адміністративне, процесуальне, цивільне тощо, як і всі кодекси, законодавчі акти – предмет вивчення юридичних і соціальних дисциплін широкого діапазону, для котрих, і ми на цьому особливо наголошуємо, методологічною платформою у свою чергу виступає теорія держави і права.

Як бачимо, названі автори схиляються до того, що філософія розглядає право в межах свого категоріального апарату: сутність, зміст, необхідність тощо.

Можемо дійти висновку, що предметом філософії права є діалектика всіх його складових: співвідношення права і закону, правосвідомості і правобуття, правової ідеології та правової психології, галузей та інститутів права, свободи, рівності та справедливості.

Тобто перше, що можемо включити в наше розуміння предмета філософії права, – це діалектика співвідношення складових права, що є сутнісною характеристикою цього визначення. Тобто того, що відрізняє філософію права від інших предметів.

Що стосується інших наук, і в першу чергу правових, то вони розглядаються філософією права з формально-логічних позицій. Іншими словами, не діалектика права, а логіка права є предметом їх досліджень.

Але чи обмежується предмет філософії права його діалектикою? Чому не можна обмежитися лише логікою чи діалектикою права? Очевидно тому, що право є феноменом суспільним, навіть вселюдським, гуманістичним.

Тобто на право треба подивитися ще й з точки зору його людиномірності. Наскільки вплетене воно в існування людини, наскільки є визначальним для цього існування. Те, що людина не може існувати поза правовим полем – істина абсолютна: очевидно, інститут права виник не з появою держави, як це традиційно трактується, а ще до цього, у вигляді так званого звичаєвого права, релігійного права, родового права тощо, що сьогодні вважається джерелами права. Це і є одним із доказів того, що людина не може існувати поза правовим полем.

Однак про людиномірність права ще більшою мірою свідчать функції, виконувани ним у суспільстві, які є не тільки сутнісними, а й змістовими його характеристиками. Це, насамперед, онтологічна, гносеологічна, аксіологічна, виховна функція права – невід’ємні змістові складові предмету філософії права.

Онтологічна – це спосіб своєрідного буття – людина не може існувати поза правовими відносинами. І право регулює ці відносини, підтримуючи їх на необхідному, оптимальному для суспільства рівні. Як констатує В. Нерсесянц, співвідношення права і закону, а фактично – взаємозв’язок правовідносин і правосвідомості. Саме в межах цих координат і діють правоохоронні органи: прокуратура, СБ України, МВС України.

Друга функція гносеологічна. У більш широкому плані – епістемологічна, тобто правові поняття і правові почуття виконують пізнавальну функцію. І цим спонукають людину до відкриття нового знання, тобто спрямовують її в майбутнє. По суті,

як правотворча, так і правозастосовча діяльність євристичні за своєю природою. Бо кожна окрема, наприклад, процесуальна дія нешаблонна, унікальна, хоча юридичні форми її здійснення є типовими.

Третя – аксіологічно-культурологічна функція вкрай важлива, оскільки дає уявлення про цінність права, а отже, про цінність його носіїв, у цьому разі правоохоронних інституцій. Роль правоохоронців тут непересічна. І головним чином тому, що пов’язана з інститутом обвинувачення, в основі якого лежить філософсько-правова категорія вини, як граничної ситуації людського буття, у якій особливо розкривається відповідальність і самовідповідальність співробітників.

Остання, виховна функція – це правове виховання, що являє собою ідеологічний момент права.

Отже, право є світоглядним феноменом. Воно озброює людину узагальненою системою поглядів на світ. І в цьому плані право – однопорядкове філософії. Тобто предметом філософії права є вивчення світоглядної природи права, чого немає в інших дисциплінах. Тому філософія права виконує світоглядну функцію, а значить – методологічну.

Тобто, філософія права озброює правову науку і правову діяльність найбільш загальними, визначальними, відправними орієнтирами цієї діяльності. Цілковито доцільно і правомірно говорити про філософсько-правові засади як методологію теорії держави та права, оперативної розшукової діяльності, кримінального права тощо.

Окремо хотілося б наголосити ще на одній суттєвій характеристиці предмета філософії права. Саме філософія права, на нашу думку, глибинно виявляє і розкриває таємницю права, його найбільш консервативну (у хорошому розумінні слова) природу, спрямовану на захист людського існування. Право покликане служити його стабільності, безпеці.

Іншими словами, предметом філософії права також виступає право як безпекозабезпечувальний чинник суспільства. Розмови про так зване революційне право

є не що інше, як спекулятивні софізми. Тут скоріше право підмінюється політикою.

Для повноти розуміння предмета філософії права і її методологічної функції щодо теорії держави та права важливо з'ясувати, до якої галузі наук вона відноситься, зокрема, філософських, чи юридичних, оскільки несе в собі риси і перших, і других. Фактично це проблема зв'язку між філософською та правовою парадигмами людського буття, але про це детальніше зупинимось нижче. Зараз проаналізуємо різні точки зору на зв'язок цих парадигм.

Перша, традиційна, зокрема в гегелівській трактовці філософія права є складовою циклу філософських дисциплін. Отже, за Гегелем, вона є філософською наукою, що вивчає феномен права.

Друга – зовні діаметрально-протилежна відносить філософію права до циклу юридичних дисциплін, розглядаючи її як частину правознавства, тобто це – юридична наука про сутнісні закономірності виникнення, розвитку і функціонування правових явищ.

Третью є така точка зору, коли автори, відходячи від вказаного монізму (або філософського, або правового) вважають філософію права суміжною, стиковою дисципліною, яка функціонує на межі філософії та юриспруденції, у межах правознавства філософія права тісно пов'язана з теорією права і соціологією права [4, с. 25].

На думку інших учених, філософія права – це міждисциплінарна галузь знань, що поєднує пізнавальні зусилля філософії, юриспруденції, соціології, психології та інших соціогуманітарних дисциплін у дослідженні сутності правових реалій, аналізу причинно-наслідкових зв'язків, якими вони поєднані з онтологічно-метафізичними першоначалами буття. Як бачимо, і такий нібито інтеграційний підхід все рівно штовхає авторів до моністично-юридичного розуміння філософії права. Не вдаючись у причини цієї дихотомії, зауважимо, що філософія права за своїм походженням дійсно має синтетичний характер (усяке нове знання за своїм походженням є синтетичним), оскільки вона дійсно

синтезує філософське і правове (юридичне) бачення світу. Однак це не означає, що треба жити тільки історією і відносити філософію права до її так би мовити батьків. Цей синтез протягом століть (якщо не тисячоліть, бо філософія права, як відомо, була представлена у творах Платона і Арістотеля), конституювалось у відносно самостійну галузь знання, яку не можна беззаперечно віднести чи тільки до філософії, чи тільки до юриспруденції.

На сьогодні філософія права – це самостійна наука і навчальна дисципліна з притаманними саме їй закономірностями і в першу чергу з її предметною визначеністю. До того ж оперування терміном «частина» стосовно філософії права, на нашу думку, неправомірне, адже частина і ціле не є діалектичними категоріями хоча б тому, що частина не завжди уособлює властивості цілого (наприклад, злочинці – частина суспільства як цілого, але втілюють у своїй поведінці не суспільну, а антисуспільну спрямованість).

Для повноти уявлень про методологічну роль філософії права щодо теорії держави і права слід застосувати категорії загального та одиничного, де одиничне завжди є проявом загального, але водночас має свої, особливі закономірності, відмінні від закономірностей функціонування загального.

Тож філософія права не є зменшеною копією ні філософії, ні правової галузі знання і тим більше, не може бути їхньою частиною.

Розглядаючи вищезазначене, можна визначити предмет філософії права в широкому розумінні як вивчення діалектики правових явищ, у вузькому – як розкриття основних, найбільш загальних закономірностей виникнення, функціонування та перспектив розвитку права і держави.

Тобто, філософія права з одного боку акумулює значною мірою методи правового пізнання, з іншого – принципи та форми філософської, діалектичної методології, але не типу механічного поєднання, а вироблення і застосування методології нового гатунку, яка має практичний сенс лише в правовій реальності, правосвідомості, правовідносинах і всіх їхніх складових.

Висновки

Отже, можна визначити предмет філософії права в широкому розумінні як вивчення діалектики правових явищ, у вузькому – як розкриття основних, найбільш загальних закономірностей виникнення, функціонування та перспектив розвитку права. Саме цим, на нашу думку, визначається сутність її як методологічного регулятора державно-правових явищ.

Іншими словами, об'єктом філософії права залишається право як складний,

багатофункціональний соціальний інститут. Саме ця складність і багатофункціональність визначає предметне багатство його вивчення: правом займається багато наук. Специфіка ж філософсько-правової предметності, навіть чисто зовнішня, формальна, у тому, що маємо єдність двох рефлексій: філософської та юридичної. Тобто це філософсько-правова рефлексія і, як така, вона з успіхом виконує свою методологічно-регулятивну місію у сфері правової реальності.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
2. Загальна теорія держави і права. Підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2011. – 584 с.
3. Кириченко В. М. Теорія держави і права : модульний курс : навчальний посібник / В. М. Кириченко, О. М. Куракін. – К. : Центр навчальної літератури, 2010. – 264 с.
4. Зайчук О. В. Теорія держави і права, академічний курс. Підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Г. В. Ф. Гегель / Пер. с нем. – М. : Мысль, 1990.
6. Жоль К. До питання про предметну область і методи сучасної філософії права / К. Жоль / Проблеми філософії права. – Т. І. – К. – Чернівці : Рута, 2003. – 228 с.
7. Козловський А. Філософія права як самосвідомість нації / А. Козловський / Проблеми філософії права. – Т. І. – К. – Чернівці : Рута, 2003. – 228 с.
8. Костицький М. Філософія права / М. Костицький. – К., Юрінком інтер, 2000. – 336 с.
9. Шемшученко Ю. Актуальні проблеми філософії права / Ю. Шемшученко / Проблеми філософії права. – Т. І. – К. – Чернівці : Рута, 2003. – 228 с.
10. Петрова Л. Фундаментальні проблеми методології права : філософсько-правовий дискурс / Л. Петрова. – Харків : НЮА України. – 1998.
11. Нерсесянц В. Філософія права. Учебник для ВУЗов / В. Нерсесянц. – М. : Норма, 2003. – 652 с.